

12. Чорновіл В. М. Пульс української незалежності: колонка редактора / [упоряд. В. Скачко; вступ, ст. та післямова Л. Танюка]. — К.: Либідь, 2000. — 624 с. — (Всеукр. історико-культурне правозахисне товариство).
13. Капелюшний Л. Без Чорновола / Леонід Капелюшний // Сучасність. — 2000. — № 4. — С. 85–113.
14. Чорновіл В. Спроба розколу Руху. Причини. Виконавці. Замовники: пам'яті В'ячеслава Чорновола / [Перед. слово М. Косіва]. — Львів: Малті-М, 2000. — 31 с.
15. Яворівський В. О. Що ж ми за народ такий?..: Публіцистика / Яворівський В. О. — К.: Український письменник, 2001. — 295 с.

Анотації

Овсиенко С. Л. Пресса и издания частного, индивидуального происхождения как источник при изучении деятельности Народного руха Украины в условиях внутривластийного кризиса (1997–2002 гг.).

В статье анализируются и исследуются две группы источников (руховская и общенациональная пресса; документы партии, интервью с лидерами НРУ и рядовыми руховцами, критические статьи, мемуары участников событий, собранные в источниках частного и индивидуального происхождения), которые помогают всесторонне отобразить поставленные в работе аспекты вышеуказанной проблемы.

Ovsienko S. L. The press and private editions as a source of NRU activity investigating in conditions of crisis in the party (1997–2002).

In this article the author analyzed two kinds of sources (the NRU and national press; party documents, interview with NRU leaders and ordinary NRU members, critical articles and memoirs collected in the private sources), that help us to reflect fully problems above said.

О. Г. Самойленко

ВІН ХОТІВ ПРИМНОЖУВАТИ СЛАВУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття перед українськими вченими відкрилась можливість відновити історичну справедливість та встановити наукову істину по відношенню до представників вітчизняної науки, науковий доробок яких тривалий час розглядався під викривленим кутом критики радян-

ської вульгаризовано-марксистської методології або ж взагалі замовчувався. В останні роки до наукового обігу повертаються імена сотень українських працівників науки та їх творчий спадок, друкуються, закриті раніше, архівні документи та епістолярії. Одним із таких вчених, чиє ім'я більш як на півстоліття було практично вилучено з енциклопедичних видань та історіографічних праць в СРСР, був Костянтин Васильович Харлампович.

“Відкриття” академіка К. В. Харламповича для широких наукових кіл України сталося у 1990 році, коли на сторінках “Очерков истории естествознания и техники” побачив світ стислий біографічний нарис Л. П. Депенчук, в якому головна увага приділяється “казанському” періоду діяльності вченого [1]. Короткі біографічні дані з життя Костянтина Васильовича подано і в розвідці Л. Матвеевої, Е. Циганкової та О. Янковського [2], присвяченій трагічним сторінкам з історії УАН 1920-х–1930-х рр. Значно ґрунтовнішими виглядають дослідження Оксани Юркової [3], Дмитра Карана [4] та Олександра Морозова [5], в яких висвітлюється співпраця К. В. Харламповича з Українською Академією наук та взаємини з керманічем української історичної науки М. С. Грушевським. Великою заслугою двох останніх дослідників стала підготовка до друку листування між двома академіками.

Не зважаючи на позитивні зрушення, що відбулися в українській історіографії останнього часу у напрямку дослідження біографії та наукових праць вченого, окремі періоди життя та діяльності науковця залишаються малодослідженими або потребують уточнення. До таких періодів належить час перебування академіка в Ніжині та останні роки його життя. Тому, метою нашого дослідження і стане відтворення, на основі нових архівних матеріалів, останніх років життя відомого вченого, який після звільнення зі заслання намагався працевлаштуватися у Києві та Ніжині, а також аналіз взаємин між Костянтином Васильовичем та ніжинськими істориками.

Не поглиблюючись в деталізацію біографічних даних, що завдяки зазначеним вище публікаціям стали достатньо відомі широкому загалу науковців, окреслимо лише головні штрихи життя вченого, які дозволять краще зрозуміти причини переїзду К. В. Харламповича до України.

Костянтин Васильович Харлампович народився 18 серпня 1870 року ** в родині білоруського православного священика в с. Рогачі Гродненської губернії. Як і більшість дітей свого стану, освіту здобув у духовних навчальних закладах — Литовській духовній семінарії та Санкт-Петербурзькій духовній академії. Вже в роки навчання К. В. Харлампович захопився історією церкви на західноруських землях, розвитком української та білоруської освіти та шкільництва.

Подальша доля вченого була пов'язана з Казанню. У 1895 р. він стає викладачем Казанської духовної семінарії, а з 1900 р. — приват-доцентом місцевого університету. Саме на “казанський період” діяльності Костянтина Васильовича припадає розквіт творчих сил і приходиться наукове визнання. У 1898 році виходить друком капітальна монографія вченого “Западно-Русские православные школы XVI–XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православия”, в основу якої К. В. Харлампович поклав власну магістерську дисертацію. Це було перше ґрунтовне дослідження, в якому детально і системно розглядалась діяльність православних братств на теренах України і Білорусі часів польсько-литовського панування. Праця була відзначена двома преміями — Карпівською від Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті та Уварівською від Російської Академії наук. Ще більшого успіху приніс автору виданий ним у 1914 р. перший том книги “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь”, за яку він дістав ступінь доктора церковної історії і став ординарним професором Казанського університету. За цю працю вчений знову був відзначений подвійною премією. У своєму дослідженні К. В. Харлампович поставив за мету вивчити роль, яку відіграли вихідці з України на культурно-просвітницькій ниві Росії від середини XVI ст. до початку царювання Катерини II. Відзначаючи важливість впливу українців на всі сфери культурного життя в Росії, вчений зазначив, що малороси (українці)

* У дослідників є розбіжності у визначенні дати народження К. В. Харламповича: Л. Матвеева, Е. Циганкова, О. Янковський та Л. Депенчук визначають — 18 (30) липня 1870 р.; Д. Каран — 30 липня 1870 р.; О. Юркова та О. Морозов — 18 серпня 1870 р. На нашу думку, остання дата є найбільш точною.

як народність “більш культурна, більш витривала, більш, так би мовити, вперта і косна”, ніж росіяни.

29 грудня 1916 року Костянтина Васильовича обирають членом-кореспондентом Російської академії наук по відділенню російської мови та літератури. Крім того, К. В. Харлампович був співробітником і членом багатьох товариств: Товариства шанувальників стародруків, Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, Владимирської вченої археологічної Комісії, Орловського та Симбірського церковних археологічних товариств, Казанського Товариства археології та церковно-археологічного Товариства. Не залишився науковий доробок вченого і поза увагою української наукової спільноти. 7 червня 1919 р. за рекомендацією Д. І. Багалія Харламповича обрали академіком УАН по кафедрі історії української церкви та всесвітньої церковної історії [6]. Враховуючи важливість теми, яку активно розробляв дослідник, УАН доручила новообраному академіку продовжити цю роботу і запросила переїхати до Києва. Але в умовах громадянської війни ця подорож була небезпечною. У листі від 3 серпня 1920 року на ім'я секретаря УАН А. Ю. Кримського, академік пояснив своє зволікання з переїздом складними військово-політичними обставинами, в яких перебувала Україна в цілому і Київ зокрема, де продовжувалась боротьба за владу, яка переходила “с рук в руки” [7].

Залишившись в Казані К. В. Харлампович продовжив викладацьку роботу в навчальних закладах міста: Казанському університеті (до 1921 р.), Казанській вищій школі (1921–1922 рр.) та фармацевтичному технікумі (1921–1924 рр.). Одночасно він працював у Казанській музейній комісії, Товаристві археології, історії та етнографії, а з 1924 року став членом Чуваського наукового товариства. 20 вересня 1924 р. вченого було заарештовано за звинуваченням у “сохранении и распространении контрреволюционной литературы”. К. В. Харламповича засудили до трьохрічного заслання, яке він відбував в Оренбурзі, Актюбінську та Тургаї. Академік М. С. Грушевський, повернувшись у 1924 р. із-за кордону до України і довідавшись про трагічну долю Костянтина Васильовича, з яким вони приятелювали ще з часів заслання самого Михайла Сергійовича до Казані, долучився до тих учених, які хотіли допомогти опальному вченому.

Про це свідчить листування між двома академіками, частина якого була опублікована ніжинським істориком, протоієреєм Олександром Морозовим. Щоб підтримати К. В. Харламповича морально і матеріально, М. С. Грушевський вирішив залучити науковця до роботи в академічних виданнях, надсилав йому особисто та через І. І. Щітківського різні завдання, матеріали для рецензування, які потім друкувалися, переважно, в науковому часописі “Україна”. У своїх листах видатний історик втішав свого колегу, підбадьорював його надією на справедливе вирішення справи. А “поки що — терпіть і працюйте”, заспокоює Михайло Сергійович К. В. Харламповича і радить йому перейти писати українською мовою. На жаль, всі домагання звільнити Костянтина Васильовича і перевести його до Києва не мали успіху, але, не зважаючи на це, він до кінця життя залишався вдячний М. С. Грушевському: “...я ніколи не забуду Ваших безперестанних намагань визволити мене впродовж цілих трьох років” [8].

Наприкінці 1927 року скінчився термін заслання Харламповича і він, повернувшись до родини в Казань, невдовзі переїхав до України. Але переселитися до Києва вченому не дозволили, тому він зупинився в Ніжині. Цей вибір був не випадковим. В Ніжині діяв Інституту Народної Освіти, в якому в 20-30-х рр. ХХ ст. склався досить потужний центр історичної науки в Україні, який поєднав досвідчену дореволюційну професуру з талановитим молодим поколінням дослідників. Серед них, відомі українські вчені В. Ляскоронський, М. Петровський, Є. Рихлік, К. Штепа, О. Покровський, В. Резанов, Г. Максимовича, А. Єршова та ін. Були встановлені тісні наукові контакти з різними установами ВУАН, з видатними представниками української історичної науки М. Грушевським та Д. Багалієм. Саме це, а також заснування Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, близькість до Києва приваблювали до міста відомих науковців, які з політичних причин не могли жити й працювати у великих центрах. Це стосується також Д. І. Абрамовича та Л. О. Окіншевича.

До того ж, директор Інституту народної освіти обіцяв йому посаду на кафедрі історії. Науковець оселився в будинку місцевого професора Івана Григоровича Турцевича за адресою Інститутська площа, 2. На жаль, втручання певних посадових осіб

у справу академіка, а також виключення вченого з лав ВУАН, призвело до того, що йому було відмовлено у роботі й у Ніжині, але життєві труднощі залишили Костянтина Васильовича в місті ще на кілька наступних років. 9 березня 1928 р. розширена колегія Наркомосу УСРР розглянула питання про затвердження дійсних членів ВУАН. Стосовно двох академіків по кафедрі історії церкви, К. В. Харламповича та Ф. І. Міщенка, за пропозицією наркома освіти М. О. Скрипника було прийнято рішення “визнати неможливим затвердити таких осіб з політичного та ідеологічного боку та у зв’язку з недостатньою їх кваліфікацією”. Як зазначив у своєму щоденнику С. Єфремов у травні 1928 р.: “Приїхав Харлампович — найгіршої для себе години, коли його ... викинуто з академії. Одбув своє заслання в Тургаї і думав, що врешті матиме святий спокій коло наукової роботи в Києві. Сталося інакше” [9].

Іншим, ще більш страшним ударом для Костянтина Васильовича стала смерть у січні 1929 р. коханої дружини і вірного друга — Віри Петрівни. До цього додалась відсутність засобів до існування, що примусило вченого продати частину книг із власної бібліотеки. Підтримка М. С. Грушевського та місцевих вчених (М. М. Бережкова, І. Г. Турцевича, М. Н. Петровського) дозволила К. В. Харламповичу не лише вижити у складних матеріальних і психологічних умовах, але й повернутися до наукового студювання.

На замовлення Михайла Сергійовича протягом 1928–1930 років для часопису українознавства “Україна” Костянтин Харлампович підготував і подав близько 30 різноманітних рецензій, співпрацюючи в цей час і з Педагогічною комісією Історико-філологічної секції ВУАН. Не без підказки М. С. Грушевського професор М. М. Могилянський залучив Костянтина Васильовича до написання статей до “Біографічного словника діячів України”, над яким працювали у ВУАН. Про це свідчить інтенсивне листування між К. В. Харламповичем і М. М. Могилянським, який очолював Постійну комісію біографічного словника ВУАН [10]. Крім рецензування опублікованих праць та написання невеликих статей для Біографічного словника вчений у Ніжині почав писати наукове дослідження, пов’язане із життям і діяльністю місцевої грецької колонії, основні матеріали про яку знаходились у ніжинському архіві та рукопи-

сному відділі НІНО. Підсумком роботи К. Харламповича стала порівняно велика праця “Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII — XVIII ст.)”, яка займала 382 сторінки [11]. Вчений переглянув і опрацював величезну кількість документів (бл. 10 тис. справ), і досить швидко написав працю, яка повинна була друкуватись в “Записках історико-філологічного відділу ВУАН”, але на жаль, світ побачив лише перший нарис, який був високо оцінений у відгуку О. Грушевським [12]. Вже в наш час ґрунтовний аналіз праці здійснив Є. Чернухін у своїй розвідці “Грецьке ніжинське братство: історіографія і джерелознавство” [13]. Крім цього, в період роботи над основним своїм дослідженням цього часу К. Харлампович написав коротенькі, але дуже цікаві розвідки про Ніжин та ніжинців: “Як судили гайдамаків у Ніжині” [14] і “Пригоди одного ніжинського грека” [15].

К. В. Харлампович, не залишаючи сподівань переїхати до Києва, звернувся до Голови комітету допомоги політичним в'язням Катирина Пешкової з проханням про роз'яснення щодо права пересування. У листівці від 6. 06. 1930 р., направленої вченому, сказано: “В ответ на Ваше обращение, согласно справке, полученной из ОГПУ, сообщаяю, что Вам разрешено свободное проживание” [16]. У 1931 році він скористався цим дозволом і переїхав до Києва, залишивши у помешканні І. Г. Турцевича свої речі [17]. У листі від 5 жовтня 1931 року К. В. Харлампович писав: “Приютился у Константина Федосеевича Штепы. Пока ни должности, ни комнаты. Ищу и того и другого”, а вже 9 жовтня він дописує: “Вчера обещано мне место библиотечного сотрудника в Институте соц. воспитания, когда он войдет в штаты новые, то обещано в октябре. Пока хожу по разным академическим учреждениям. Был в заседании Археографической комиссии. Любуюсь красотами горба. Комнаты нет” [18]. Але не змінилось становище К. В. Харламповича і через місяць, хоч дещо покращились побутові умови. У листі від 8 листопада 1931 р. науковець сповіщав професора М. М. Бережкова: “Установилась традиция — навещать Вас в этот день и приносит поздравления и пожелания. Ее я не нарушу и сегодня. Но в этот раз, ограниченный условиями пространства и времени, приношу Вам свой праздничный привет в письменной форме. Он от этого не должен потерять в своей теп-

лоте и искренности. ...В Нежине, надеюсь, все тихо и спокойно. Но я сейчас, кажется, уже не мог бы жить там — так втянулся в киевскую жизнь. Здесь хорошо уже тем, что можно найти работу. Правда, должность библиотекаря еще не утверждена и меня кормят надеждой. Но имею сдельную работу — по части библиографии и корректуры. Последним мне можно заработать в день 10 рублей, — но они не постоянны и платят заработанное очень не аккуратно. ...Есть надежда сделаться постоянным корректором двух новых журналов — “Экономиста-марксиста” и “Историка-марксиста”. Журналы двухмесячные...” [19].

Не менш тісні і теплі стосунки залишилися у К. Харламповича ще з одним старійшиною ніжинського вузу — Іваном Григоровичем Турцевичем. Цей документ друкується вперше, тому наводимо його повністю: “Глибокоуважаемый Иван Григорьевич. Письмо Ваше меня порадовало и тем, что Вы вспомнили обо мне и тем, что вы по-прежнему работаете. Но Ваши достижения являются и источником огорчения. Не видно, куда пристроить Ваши работы. При строгости марксистской цензуры и при продолжающейся еще полосе обличений и самообличений бояться выступать с новыми работами одни, а другие — пропускать представленные. Потому созданные в январе 1931 г. цикловые журналы вместо Записок Ист. — Филол. отдела Академии, доселе ничего еще не напечатали... Вот еще свежий пример осторожности. В ноябре 1931 г. в одной из Киевских типографий набрали №1 “Историка-марксиста” (укр. журнал). Редакция его в Харькове и там, конечно, статьи просмотрели основательно. В конце декабря послали в Харьков корректору и там держали 2 месяца и доставили после телеграмму о том, что типография более не может ждать и такого то числа перельет шрифт. Привезли статьи переделанные, с пропусками, с вставками, а с ними новый материал — о Скр-ке, чтоб Харьковский Лит. дал разрешение (думаем, что это дело валят). Типография продлила 10 дней — шрифт перелила — а в той книжке были любопытные статьи — о Грушевском, Слабченко, Яворском, Николае Неоновиче Петровском. Дальнейшая судьба журнала неизвестна. Тем не менее, Константин Федосеевич Штепа просит, чтобы Вы выслали на имя комиссии все Вами заготовленное, чтобы можно было видеть по объему и по содержанию Ваших статей, какую, куда можно приспособить. Ве-

роятно, статтю о Неизах евангельских можно будет переслать в журнал безбожников (я лично полагал бы, что может в Москве ее взяли бы. Кстати, так удачно начатые сношения с Институтом марксизма подают мне надежду, что там скорее, чем где можно добиться к печатанию, вслед за статей о Солунском восстании. Вы давно их послали туда?). Заметки о первом праздновании в Риме первомайского праздника очень интересна и нужна, чтобы она своевременно, задолго до 1 Мая была здесь. Речь о Гёте Штепа собирается доложить в своей комиссии. К академическому юбилею она едва ли поспеет. Притом... уже выделены два оратора, снабженные со стороны Камышана подробными указаниями, о чем они могут говорить и о чем не должны. Во всяком случае, присылайте Ваши работы сюда на имя Комиссии истории Ближнего Востока” [20]. На жаль, цей лист до І. Г. Турцевича був останнім. Вже через тиждень, в листі від 26. III. 1932 р. Кость Штепа сповіщав ніжинців, що 24 березня 1932 року Костянтина Васильовича Харламповича не стало [21].

Так сумно завершилась доля видатного вченого академіка К. В. Харламповича на Україні. Лише можна шкодувати, що йому не дали можливості повноцінно працювати на науковій та педагогічній ниві ні в Києві, ні в Ніжині, оскільки навіть праця у несприятливих умовах виявила величезний талант і широкий світогляд Костянтина Васильовича, а дослідження, підготовлені в “ніжинський період” діяльності, і на сьогодні не втратили своєї науковості.

Джерела та література

1. Депенчук Л. П. Константин Васильевич Харлампович (1870 — 1932) // Очерки истории естествознания и техники. Вып. 38. — 1990. — С. 132-135.
2. Матвеева Л., Циганкова Е., Яновський О. Трагічні сторінки (3 історії Академії наук України) // Україна. Наука і культура. — Вип. 28. — 1994. — С. 96-97.
3. Юркова О. Доля академіка // Історичний календар 2000. — К., 1999; її ж. Харлампович Костянтин Васильович // Довідник з історії України (А — Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-ге вид., доopr. і доповн. — К.: Генеза, 2001. — С. 1010-1011.
4. Каран Д. Листи К. В. Харламповича до М. С. Грушевського // Київська старовина. — 2001. — № 6. — С. 122-144.
5. Морозов О. Справа академіка К. В. Харламповича // Сіверянський

- літопис. — 2000. — № 1. — С. 71-87; № 2. — С. 63-73; його ж. Справа академіка Костянтина Харламповича // Греки в Ніжині. Вип. 2. — К., 2001. — С. 82-131.
6. Каран Д. Листи К. В. Харламповича до М. С. Грушевського ... — С. 124.
 7. Морозов О. Справа академіка Костянтина Харламповича ... — С. 85.
 8. Каран Д. Вказ. праця. — С. 133.
 9. Морозов О. Справа академіка Костянтина Харламповича ... — С. 90.
 10. Інститут Рукописів НБ України ім. В. Вернадського. — Ф. X. — Од. зб. 5817-5824, 6475-6491.
 11. Там само. — Од. зб. 18313.
 12. Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. — 1929. — Т. XXIV. — С. 109-205.
 13. Чернухін Є. К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. — К., 1998. — 98 с.
 14. НФ ДАЧО. — Ф. 6214, оп. I., од. зб. 21.
 15. IP НБ України ім. В. Вернадського. — Ф. X. — Од. зб. 18350.
 16. НФ ДАЧО. — Ф. 6214, оп. I., од. зб. 1, арк. 17.
 17. Там само. — Арк. 41.
 18. IP НБ України ім. В. Вернадського. — Ф. III. — Од. зб. 55992.
 19. Там само. — Од. зб. 55993.
 20. НФ ДАЧО. — Ф. 6112, оп. I., од. зб. 61, арк. 18.
 21. Там само. — Арк. 27.

Анотації

Самойленко А. Г. Он хотел приумножить славу украинской науки.

В данной статье делается попытка воссоздать последние годы жизни известного учёного, академика Константина Харламповича, который после освобождения из ссылки пытался трудоустроиться в Киеве и Нежине, анализируются его взаимоотношения с нежинскими историками, отображается правовая незащищённость и трагизм положения бывших “политических узников” в СССР.

Samoylenko O. G. He wanted to multiply glory of Ukrainian science.

Attempt to reproduce the last years of life of the famous scientist academician Kostyantyn Kharlampovych, who after liberation from exile tried to find a job in Kyiv and Nizhyn, is realized, relations between the scientist and Nizhyn historians are analyzed, legal non-defence and tragedy of status of former “state prisoners” in USSR are shown in this article.